

הלכה מכוננת לאום: שולחן ערוך לילדים לאז"ר

ירוחם אביעד גולדמן

תקציר

במאמר זה אני מבקש לעסוק בחיבורו של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר), **נר מצוה** (וילנה תרע"א), הידוע גם בשמו **שולחן ערוך לילדים** ובתפיסת קיום ההלכה והמצוות המשתקפת ממנו. חיבורו של אז"ר הוא אחד משלושת החיבורים ההלכתיים הראשונים שיועדו לילדים בתקופת דור התחייה, והוא יצירה עצמאית ראשונה ויוצאת דופן. החיבורים שקדמו לאז"ר היו קיצור וליקוט של הלכות המיועדות לילדים מתוך **משנה תורה** לרמב"ם ו**שולחן ערוך**, ואז"ר היה הראשון שעיבד את ההלכות עיבוד אקטיבי, בשפה מותאמת לילדים לפי תמורות המודרנה והציונות, ושילב בתוכן השקפת עולם פרטיקולרית, הומניסטית, סוציאליסטית, ציונית וכן אמרות חז"ל ומעשיות חכמים.

מילות מפתח: אגדה, אז"ר, ארץ ישראל, הלכה, הלכה ואגדה, חינוך, חיים נחמן ביאליק, יוסף חיים ברנר, כנסת ישראל, סוציאליזם, ספרות, ציונות, הרב קוק, שולחן ערוך

מבוא

פריחתה של ספרות הילדים העברית בסוף המאה ה-19 כללה שיבה מחודשת אל ארון הספרים היהודי, ובייחוד אל האגדה. מדרשים וסיפורי חכמים מן התלמודים, מן הזוהר ומקובצי אגדות עם שנפוצו בימי הביניים היו נחלתם של גדולי דור התחייה, ועד מהרה נהיו מהסוגות האהובות על סופרי ההשכלה והציונות.¹

גל נרחב של קובצי אגדות לילדים החל בעקבות פרסום **ספורי ישורון** ליצחק מרגליות (1877) ונמשך עם הוצאתם לאור של **שיחות מני קדם** לזאב יעבץ (1887) ובכינוסו המקיף

* תודתי נתונה מעומק הלב לפרופ' זאב גריס, לפרופ' עודד ישראלי, לאורי מייטלס ולרועי כדורי על הערותיהם.

1 על ההתייחסות לאגדה בקרב סופרי דור התחייה ראו את סקירתה המקיפה של צפי זבה-אלון, **זיכרונות חדשים: אסופות האגדה ועיצובו של קנון עברי מודרני**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשע"ז, עמ' 39-51.

של ישראל בנימין לבנר **כל אגדות ישראל** (1898), שזכה להצלחה מסחררת.² אין זה פלא כי דווקא האגדה שימשה מקור השראה, שכן היא שיקפה את נשמת אפה של הספרות היהודית המקורית, 'רוח האומה' והחייאת היסוד המיתי-האגדי של היהדות הקדומה, להבדיל מההלכה, שנתפסה בעיני הסופרים והמשכילים בני התקופה, ככובלת את יסוד החופש והדינמיות וחסרה את מעוף היצירה.³

עם זאת, סופרים מוערכים ניסו ליצור גם קובצי הלכה וכינוסי הלכה לילדים בכד בכד עם ההתעוררות הספרותית העברית באגדה.⁴ תשומת לב מיוחדת יש לתת לאותם ניסיונות שניסו לשוות צביון רשמי ומחייב לכינוס החלק 'המשפטי' בדמותו ובצלמו של קודקס שלחן ערוך לרבי יוסף קארו או למשנה תורה לרמב"ם. חיבורים אלו היו יוצאי דופן במידה רבה מספרות הילדים הרגילה, שכן הם יועדו מראש לשמש ספרי לימוד בבתי הספר ותוכננו בתור מדריכי הוראה הלכה למעשה לילדי ישראל בקיום והמצוות, ועל כן דומה שיש לראות בהם גם יצירה הלכתית לכל דבר.

מלבד זה, מעצם היותם של הטקסטים האלה ספרי לימוד, יש להדגיש כי הם נכתבו מתוך מסורת ופולמוס ער על שאלת החינוך היהודי בנוגע למודרנה ולהשכלה; כחלק מרצף של

2 אוריאל אופק, **ספרות הילדים העברית - ההתחלה**, מפעלים אוניברסיטאיים, תל אביב תשל"ט, עמ' 281-284.

3 ראו: זבה-אלרון, **זיכרונות חדשים**, והמקורות הרבים המובאים בפרק זה.

4 גל גדול של קיצורים וכינוסים של הספרות ההלכתית שיועדו לילדים החל עם קריאתו של המשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק בכינוס שנערך בווינה התרע"ג (1913). באותו כינוס חשף ביאליק את 'מפעל הכינוס', שמטרתו לקבע את נכסי צאן הברזל של הספרות העברית, בייחוד לתלמידים ולבני הנעורים, והובאו בו גם טקסטים 'הלכתיים'. ראו: חיים נחמן ביאליק, 'הספר העברי', **כל כתבי ח"נ ביאליק** (עורך יעקב פייכמן), דביר, תל אביב תשכ"ד, עמ' רו-ריג; וראו גם: אוריאל אופק, **ספרות הילדים העברית 1900-1948**, א, דביר, תל אביב תשמ"ח, עמ' 77-93. ראויים לציון במיוחד שניים מן המפעלים שהיו המשך לחזונו של ביאליק: האחד, 'מגילות לבתי הספר' בהוצאת 'אמנות' מיסודה של שושנה פרסיץ. בחוברת אלו הובאו טקסטים מעובדים ומוערים מן המשנה, מן התלמוד ומן ההלכה, בייחוד **משנה תורה לרמב"ם**. ראו: זאב גריס, 'אברהם ליב שאלקוביץ' (בן אביגדור) והמהפכה בעולם הספרים העבריים', **הספר העברי פרקים לתולדותיו**, מוסד ביאליק, ירושלים תשע"ו, עמ' 195-197; Zeev Gries, 'The Printing of Kabbalistic Literature in the Twentieth Century', *Kabbalah*, 18 (2008), pp. 116-117. האחר, מפעלו של פלטיאל בירנבוים, **משנה תורה (היד החזקה) של רבנו משה בן מימון: מהדורה מקוצרת**, היברו פאבלישינג קאמפאני, ניו יורק תש"ד. בחיבור מובא קיצור דברי הרמב"ם בתרגום לאנגלית. בירנבוים ציין בהקדמתו את חזונו של ביאליק בדבר כינוס הספרות וכן את המסה **הלכה ואגדה** (עמ' XVII). במאמר זה אסקור את החיבורים שהקדימו את הקריאה הזאת של ביאליק. מפעל גדול אחר של עיבוד טקסטים 'משפטיים' לילדים, ובמידה רבה יוצא דופן, היה קיצור התלמוד של הרב חיים טשרנוביץ **רב צעיר**, שיצא לאור בברלין בשנת תר"ף. בין מניעיו של טשרנוביץ למניעיו של אז"ר שוררים לא מעט קווי דמיון. ראו: זאב גריס, 'צינונות, לאומיות ודת בכתבי "רב צעיר" (הרב חיים טשרנוביץ)', בתוך: דניאל ל' לסקר (עורך), **מחשבת ישראל ואמונת ישראל**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשע"ב, עמ' 208-211.

ספרי לימוד ומאספים ממקורות יהודיים בגרמנית וברוסית שפורסמו מסוף המאה ה-18⁵ וכחלק מגיבושה של מערכת חינוך חדשה – ה'חדרים המתוקנים'⁶. במאמר זה אבקש בתחילה לסקור בקצרה את החיבורים הראשונים ביצירת כינוס ההלכה לילדים ולעמוד בהרחבה על ספרו של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (הלן; אז"ר) נר מצוה (תר"ע) או בשמו, במהדורה שראתה אור לימים, שולחן ערוך לילדים. אנסה, אגב ניתוח היסטורי והשוואתי, לעמוד על יחסו של אז"ר לתפיסת ההלכה בחיבור זה ועל תפקידים ומהותם של חוקי ההלכה לפי תמורות המודרנה והצינונות. אבקש להראות במאמר כי בין היתר באמצעות החיבור ביקש אז"ר לעצב בשורה חדשה ביישוב היהודי בארץ ישראל ולכונן תפיסה הלכתית ייחודית שלפיה יחונכו תלמידי הארץ. יש לציין כי ספרות האגדה לילדים זכתה להתייחסויות רבות במחקר,⁷ ואילו הספרות ההלכתית לילדים לא נחקרה כלל, ועל כן דומה שמאמר זה הוא מעין מחקר חלוצי בתחום, אבן דרך ראשונה להתייחסות לנושא.

5 התעוררות הפולמוס והשיח המשכילי הער על אודות החינוך היהודי מיוחסת לקריאתו של נפתלי הרץ ויזל, **דברי שלום ואמת**, חברת חנוך נערים, ברלין 1782. על ספרי הלימוד של המשכילים היהודים באותה תקופה ראו: טל קוגמן, 'ילדי העתיד – השכלה יהודית, נאורות גרמנית ומה שביניהן', בתוך: יעל דר, יהודית שטיימן וטל קוגמן (עורכות), **ילדים בראש המהנה: ילדות ונעורים בעתות משבר ותמורה חברתית**, אוניברסיטת תל אביב ומכון מופ"ת תל אביב תשע"א, עמ' 146-149; שמואל פינר, 'פרוגרמות חינוכיות ואידאליים חברתיים: בית הספר "חינוך נערים" בברלין 1778-1825', ציון, ס, ד (תשנ"ה), עמ' 393-424; זהר שביט, 'הריהוט של חדר ההשכלה היהודית בברלין – ניתוח המקרא המודרנית הראשונה לילדים יהודים', בתוך: ישראל ברטל ואחרים (עורכים), **כמנהג אשכנז ופולין: ספר יובל לחנא שמרוק**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ג, עמ' 193-202; על ספרי הלימוד של בתי הספר של המשכילים בשנים מאוחרות יותר ובאזורים אחרים: מרדכי זלקין, **אל היכל ההשכלה: תהליכי מודרניזציה בחינוך היהודי במזרח אירופה במאה התשע-עשרה**, הקיבוץ המאוחד, רעננה 2008, עמ' 160-161; הנ"ל, **בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה**, מאגנס, ירושלים תש"ס, עמ' 252-253; דב רפל, 'החינוך היהודי בגרמניה במאה ה-19 באספקלריה של ספרי לימוד', בתוך: מרדכי בריאר (עורך), **תורה עם דרך ארץ – התנועה, אישיה, רעיונותיה**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ז, עמ' 199-216; הנ"ל, 'ספרי לימוד כתעודות היסטוריות', דור לדור, כג (תשס"ג), עמ' 139-148.

6 על 'החדרים המתוקנים' ראו: יוסי גולדשטיין, "'החדר המתוקן" ברוסיה כבסיס למערכת החינוך הצינונית', **עיונים בחינוך** 45 (1986) עמ' 147-157; סטיבן ג'פרי זיפרשטיין, "'חדר" משלנו ברוסיה בראשית המאה העשרים', בתוך: דוד אסף אחרים (עורכים), **מווילנה לירושלים: מחקרים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי מזרח אירופה**, מאגנס, ירושלים תשס"ב, עמ' 153-165.

7 תקציר היריעה מלפרט את שלל המחקרים שנכתבו על עיבודים שונים של האגדה לילדים ומבוגרים. מקצתם נסבים על המעבדים עצמם: ביאליק, עגנון וכן הלאה. די לציין כאן את מחקריה השונים של לאה חובב בסקירת עיבוד אגדות חז"ל לילדים של סופרים שונים בכתב העת **דרך אגדה** וכן את המאמרים השונים שפורסמו בתוך: יואב אלשטיין ואבידב ליפסקר (עורכים), **אנציקלופדיה של הסיפור היהודי: סיפור עוקב סיפור**, ג, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ג. דוגמאות אלה הן מדגם מייצג בלבד לעושר המחקרי הרב שסיפקו עיבודי האגדות לילדים. ראו גם את סקירתם של זבה-אלן, זיכרונות חדשים, ושל אופק, **ספרות הילדים העברית – ההתחלה**. על עיבוד אגדות

שלושה קודקסים הלכתיים לילדים

חקי חיים

ככל הנראה, הראשונים שניסו ליצור קודקס הלכתי מקוצר ומסודר המכוון לילדים היו שני יהודים מוורשה: שמעון פֶהן ומרדכי יוסף פלוטשהשטיין⁸ במעין קיצור למשנה תורה לרמב"ם. ספרם חקי חיים הודפס בוורשה ב'1899. בהקדמה לספר שטח כהן את מניעיו לכתיבתו:

הנה עתה שבו בנים אל חיק הורתם לחונן עמם ומולדתם ולחובב שפתם וליקהת אם עוד לא יבוזו, הקימו להם בתי ספר מתוקנים על פי תורת החנוך, ללמד את צעירי עמנו שפת עבר ודברי ימי ישראל סבא ולשון קדשנו אשר כמעט במתים נחשבה, התעוררה, התעודדה ותהי לשפה חיה. אך עוד חסרון אחד נכר ונרגש, עוד פרץ אחד רחב נראה בהיכל הקודש אשר יסדו לבני ישראל, כי בין המון הספרים אשר יצמחו חדשים לבקרים על שדה הספרות העברית, אין גם אחד אשר יהיה קודש להורות לבני הנעורים דרך התורה והמצוה, חקי הדת ויסודי האמונה. הן מעטים היום הבנים אשר יקדישו מבחר ימי עלומיהם לתורה המסורה, התלמוד והפוסקים [...] ובצאתם מבית הספר פורשים לחיי שעה, זה ללמוד מקנה וקנין וזה ללמוד מלאכה או חכמה המחיה את בעליה, ותורה זו מה תהא עליה? האם יגדלו בנינו ללא דת וללא תורה, ודור יקום לא לאמונה יגבר בארץ? אם לא ישכילו ההורים והמורים לטעת על לב הבנים בימי הנעורים נטעי אמונה ויסודי הדת, מה יהיה משפטם בהביאם צוארם בעול החיים? את ה' לא ידעו, את קדוש ישראל לא יכירו וזרים להם דרכי תורתם ואמונתם, ובמי האשם? בצואר מי הקולר תלוי? לא בעדרי הצאן, כי אם ברועיהם ובמנהיגיהם!⁹

בהקדמה זו התייחס כהן אל ראשיתם של החדרים המתוקנים. מתוך הדברים עולה כי הוא ראה בעין יפה את הרעיון לחידוש ולתיקון החינוך המסורתי וגם את פריחתה של הספרות העברית ועם זאת הוא ביקש לחזק את לימודי ההלכה ויסודי הדת במוסדות החדשים

חז"ל לילדים דווקא ראו: יעל זרובבל, 'מסע במרחבי הזמן והמקום, ספרות אגדית כמכשיר לעצוב זיכרון קיבוצי', תיאוריה וביקורת, 10 (1997), עמ' 69-80; עליזה שנהר, 'מסיפור עממי לסיפור ילדים, החברה למחקר מדעי שימושי אוניברסיטת חיפה, חיפה 1982; דב נוי, 'מסיפור בעלי חיים למשל ולסיפור ילדים', בתוך: שמואל ורסס, נתן רוטנשטרייך וחנא שמרוק (עורכים) ספר דב סדן, הקיבוץ המאוחד, ירושלים תשל"ז, עמ' 222-244. מן המחקרים האחרונים בתחום יש לציין את מחקרו של עדי צביאלי, "זתענוגות בני האדם - אלו אגדות" - אגדות חז"ל בעיבוד לילדים: השוואת מאפיינים סגנוניים ותמטיים אצל אורי אורבך, יוכבד סגל ושהם סמיט', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2017.

8 על שני המחברים ידוע לנו מעט מאוד. שמעון כהן מוכר כמי שהוציא לאור את חידושי סבו לרפוס בעל 'אהל משה' רבי אלעזר משה הורוויץ. חידושי תורה מפלוטשהשטיין מובאים כמה פעמים בתוך: אורי משה גארדאן (גורדון), אור האורים, מסורה, לודו' תרפ"ח, עמ' כב, לו.

9 שמעון כהן, חקי חיים, שולדבערג ושתפו, ורשה 1899, עמ' 3-4.

הללו. במובן רחב יותר דומה כי המניע לכתיבת החיבור הוא ניסיון להכניס גם את ההלכה לרשימת היצירות המובחרות של הספרות העברית המתחדשת. הביצוע היה קיצור ספרו של הרמב"ם כמעט ללא עיבודים, כמו שהעיד כהן: 'פסחתי על ההלכות והדינים אשר ליושבי על מדין, למורי הוראה בישראל הם, ובחרתי רק את חקי החיים, תורת המעשה ותורת הדעות הנחוצים לכל יהודי בכל עת ובכל שעה'.¹⁰ המחברים לא שינו כמעט במאומה מלשוננו של הרמב"ם, בחרו את ההלכות המתאימות לילדים וחילקו את חיבורם לארבעה ספרים אשר מבוססים בעיקר על אלה: **ספר המדע, ספר אהבה, ספר זמנים וספר נזיקין, משפטים ושופטים.**

שולחן ערוך מקוצר

ניסיון אחר ליצירת קובץ הלכתי מקיף מותאם לילדים היה **שולחן ערוך מקוצר ונערך ומבואר לבתי הספר והחדרים** (וילנה 1905) פרי יצירתו של הסופר המוערך ישראל בנימין (י"ב) לבנר (1862-1916). להבדיל מכהן ופלוטהשטיין, לבנר היה דמות מוכרת במרחב היצירה הספרותית העברית המתחדשת; מהמורים ומסופרי הילדים הבולטים במזרח אירופה בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20. בגיל 19 הוסמך להוראה, ייסד בסיביר בית ספר עברי, ובשנת 1885 קיבל משרת ניהול בבית ספר ביקאטרינוסלאב. לימים אף שימש מפקח על בתי ספר מטעם חברת מפיצי השכלה. משנת 1906 עד מותו שימש גם רב מטעם בלוגאנסק.¹¹ לאחר פרסום ספרו הפדגוגי הראשון בשנת 1892 **רע הילדים** (כינוי זה דבק בו) הואצה עבודתו הספרותית, והוא החל לכתוב באגודת בני משה, מיסודם של רבינצקי ובן-אביגדור. תחת ידו יצאו מאות ספרים שהוא כתב, תרגם, ערך ועיבד.¹²

רע הילדים היה למעשה אסופה ראשונית של **אגדות חז"ל** והיה מעין מבוא למפעלו המונומנטלי **כל אגדות ישראל**, ובו אסופה של 1,088 אגדות חז"ל מן התלמוד ומן המדרשים לילדים. לאגדות נבחרות מיצירה זו ולהיבטים הפדגוגיים בחיבור התייחסו כמה וכמה חוקרים, מקצתם ציינו את מגמותיו הציוניות, הסוציאליסטיות וההומניסטיות של לבנר בעיבוד האגדות.¹³ לדעת צפי זבה-אלרן, ספרו **שולחן ערוך מקוצר** המיועד לילדים הוא ככל

10 ש.ם.

11 לסקירה מקיפה על אודות מוסד הרבנות מטעם ברוסיה: עזריאל שוחט, **מוסד הרבנות מטעם ברוסיה: פרשה במאבק בתרבות בין חרדים לבין משכילים**, אוניברסיטת חיפה, חיפה תשל"ו.

12 אופק, **ספרות הילדים העברית - ההתחלה**, עמ' 255-262; גצל קרסל, **לקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, ב, ספרית פועלים, מרחביה תשכ"ה-תשכ"ז, עמ' 170-171.

13 זבה-אלרן, **זיכרונות חדשים**, עמ' 131-162; לאה חובב, 'דרכו של ישראל בנימין לבנר בעיבוד אגדות חז"ל לילדים', **דרך אגדה**, ב (תשנ"ט), עמ' 123-140; אופק, שם, עמ' 294-298. דוגמאות לשיתתו בעיבוד אגדות חז"ל: ורד טוהר, 'חוני המעגל מוריד גשמים', בתוך: אלשטיין וליפסקר (עורכים), **אנציקלופדיה של הסיפור היהודי**, ג, עמ' 29, 43-44; יואב אלשטיין ותמר מאיר 'מות דוד', שם, עמ' 9, 26 והערות שוליים 16; ורד טוהר, **אברהם בכבשן האש: מרד בעולם פגאני**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2010, עמ' 91, 97; איתמר דרורי, 'מות בלעם', בתוך: אביב ליפסקר (עורך), **אנציקלופדיה**

הנראה המשכו של מפעל ספרותי זה, המבקש להנגיש לילדי ישראל את מקורות היהדות ולעבד אותם לפי ערכים אלו.¹⁴

ואולם עיון בספר מלמד כי כמו כהן ופלוטהשטיין, שציטטו מהרמב"ם, לבנר צייטט מבואות שלמים מתוך **קצור שלחן ערוך** לרב שלמה גנצפריד.¹⁵ הוספותיו של לבנר לחיבורו של גנצפריד מזעריות, ודומה שחידושו העיקרי היה בצמצום, בסינון ובליקוט ההלכות הרלוונטיות לילדים מתוך החיבור.¹⁶ במידה של זהירות אפשר לומר כי לבנר ברר את ההלכות ואת הניסוחים שסגנונם מוסרי פדגוגי.¹⁷

לבנר הוסיף אל קיצורי ההלכות ביאור למילים שהתלמיד עלול להתקשות בהן. קשה לקבוע באיזו שפה ביאר לבנר את המילים הקשות, שכן במהדורות מסוימות מובא תרגום לעברית פשוטה או לידיש, ובמהדורות אחרות – תרגום לרוסית.

גם נושאי ההלכות שעסק בהם לבנר לקוחים מקצור **שלחן ערוך** בסדר עוקב ומותאמים למציאות החיים של התלמיד: דיני השכמת הבוקר, ברכות השחר, ציצית, תפילין, מזוזה,

של הסיפור היהודי: סיפור עוקב סיפור, ד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ח, עמ' 9, 22; אליהו שי, 'ראשיתו של הלל', שם, עמ' 81, 96-97; אבידב ליפסקר, 'ראשיתו של ר' אליעזר בן הורקנוס', שם, עמ' 121, 141-142.

14 זבה-אלרן, **זיכרונות חדשים**, עמ' 135.

15 ספרו המונומנטלי של גנצפריד זכה עוד בחייו להצלחה מסחררת והודפס ב-14 מהדורות, ואף תורגם לידיש. חיבור זה הופנה לילדים ולמבוגרים 'בעלי בתים' גם יחד; אפשר ללמוד זאת מידיעה שפרסם גנצפריד בעיתון **המגיד**, ובה תיאר את קהל היעד שאליו כיוון כבואו לכתוב את החיבור: 'הוא חיבור טוב ומועיל בעז"ה לבעלי עסקים, אשר לא יתנם הזמן לעסוק בעיון בש"ע ומפרשיהם, ימצאו בו מבוקשם בנקל, וכן לחנך בו נערים לשתול בלבביהם מצות ה' בגירסתא דינקותא וגם בזקנותם לא יסורו'. שלמה גנצפריד, 'במקהלים אברך ה', **המגיד**, 11.5.1864. טרם נכתב מחקר אקדמי מקיף וממצה על דמותו ועל מפעלו של גנצפריד. לעת עתה ראו: יהודה רובינשטיין 'תולדות הגאון רבי שלמה גנצפריד זצ"ל וביבליוגרפיה של ספריו', **המעין**, יא, ג (תשל"א), עמ' 1-13; השפעת חיבורו: Lewis Glinert, 'Hebrew-Yiddish Diglossia: Type and Stereotype Implications of the Language of Ganzfried's "Kitzur"', *International Journal of the Sociology of Language*, 67 (1987), pp. 39-55.

16 הספר הנפוץ ביותר מקיצורי הדינים במאה ה-19 במזרח אירופה היה ספרו של ר' אברהם דנציג **חיי אדם**. לספר שני חלקים; הראשון: קיצור הדינים מתוך **שלחן ערוך**, והשני: **נשמת אדם**: מקורות הדינים. כך למשל, על פי רשימת ספר בית עקד ספרים מאת חיים דב פרידברג ראו אור 41 (!) מהדורות במאה ה-19 ובלי החלק **נשמת אדם** עוד עשר מהדורות (חיים דב פרידברג, **בית עקד ספרים**, ב, מ. א. בר-יוזא, תל אביב תשי"ב, עמ' 364-365). אם כן, מדוע בחר לבנר, וכפי שיובא להלן גם אז"ר, ללכת בעקבות ספר **קצור שלחן ערוך** של שלמה גנצפריד דווקא? הדעת נותנת כי ניסוחיו של גנצפריד היו בהירים וקליטים ומותאמים לקורא הצעיר יותר מחיי **אדם**, שככל הנראה בעקבות כל הדפסותיו הרבות היה קשה יותר לקורא הצעיר. תודתי נתונה לפרופסור זאב גריס על הערה חשובה זו.

17 לדוגמאות: ישראל בנימין לבנר, **שלחן ערוך מקוצר**, דפוס א"צ רוזענקראנץ, וילנה 1905, עמ' 14-15, 33, 47-51. על דרכו זו של לבנר: חובב, 'דרכו של ישראל בנימין לבנר בעיבוד אגדות חז"ל לילדים', עמ' 124.

קריאת שמע, תפילת שחרית, הלכות משא ומתן, הלכות ברכות, הלכות מנחה וערבית, הלכות שבת ויום טוב, הלכות ראש חודש וקידוש הלבנה, הלכות המועדים, הלכות תענית, ציבור, מידות שירגיל בהן האדם את עצמו, הלכות רכילות ולשון הרע, נקימה ונטירה, הלכות שמירת הגוף, הלכות צדקה, גְבּוּהָה, גזילה, נזקי הגוף, הלכות פיקדון, הלכות פריקה וטעינה, צער בעלי חיים, כיבוד אב ואם וכיבוד רבו והידור זקנים.

המניע שהביא את הסופר המוערך להוציא לאור ספר הלכתי שמיועד לתלמידים הוא ככל הנראה הצורך הפדגוגי הממשי שעלה מן השטח בספר לימוד הלכתי לילדים. על כריכת הספר במהדורות הראשונות צוין האישור הרשמי מטעם הממשלה ללימודו כספר הוראה (14 ביולי 1905), וכן צוין כי קהל היעד שהוא מופנה אליו הוא ילדי החדרים המתוקנים. לבנר עצמו הוצג בכריכת הספר בתואר הרב מלוגאנסק, ונדמה כי הוא ניסה לשוות לחיבור אופי רבני-שמרני.

שלא כשאר חיבוריו של לבנר, בספר אין עיבודים לדברי אגדה מן התלמוד ומן המדרשים. עם זאת, ברוב הדפוסים הובאו בסוף הספר הקובץ **מנהגים טובים**, ובו עצות טובות ומוסריות לחיים ממקורות חז"ל וכן קובץ הסיפורים **חסד וצדקה**, ובו מעשי חכמים מן התלמוד ומן המדרשים שהוא כמובן עיבד אותם בדרכו.

המכנה המשותף לשני החיבורים שהצגתי עד כה – **חקי חיים ושולחן ערוך מקוצר** – מסתכם בתמצות מתוך ספרי ההלכה הקיימים ובליקוט ההלכות הרלוונטיות לעולם הילדים, אך לא ביצירה אקטיבית המעבדת את לשון ההלכה לילדים ולא בתפיסת עולם מגמתית וברורה של המחברים על אודות ההלכה. על רקע חיבורים אלו בולט חיבורו של אז"ר **נר מצוה**.

נר מצוה – שולחן ערוך לילדים

אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (1854-1945) נולד בעיר לאדי שבפלך מוהילוב ברוסיה הלבנה. עוד מגיל צעיר החל לשלוח יד בכתיבה, ועם הצטרפותו לאגודת בני משה החל לכתוב את סיפורי הילדים הראשונים שלו. השתתף בקונגרס הציוני הראשון ועלה לארץ עם חלוצי העלייה השנייה בשנת 1906, והוא בן 52; עובדה זו זיכתה אותו בתואר 'הישיש'. מיד לאחר השתקעותו ביפו החליט לייסד הוצאת ספרים ארץ-ישראלית ראשונה לבני הנעורים, אך הוא לא הצליח לממש את תכניתו, שימש ספרן בספריית שער ציון ועסק בהוראה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. אז"ר היה סופר פורה מאוד, ויצירתו הקיפה מגוון רחב של נושאים: סיפורת, פובליציסטיקה, תרגום, היסטוריה, מונוגרפיה, חינוך, חברה, מחקר ופרשנות.¹⁸

18 אוריאל אופק, "בעל בטחון" תרומתו של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ לספרות הילדים שלנו, פרקים ז (תשמ"ז), עמ' 7-11. וכן הנ"ל, **ספרות הילדים העברית 1900-1948**, עמ' 145-149; הנ"ל, **ספרות הילדים העברית – ההתחלה**, עמ' 195. עוד על תולדות חייו של אז"ר ראו: אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, **אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ: תולדות חייו כתובות בידי עצמו**, תושיה, ורשה תרס"ז; זכריה פישמאן, 'אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ' (ערך ביוגרפי-ביבליוגרפי), בתוך: אברהם צפרוני (עורך),

בשנת תרע"א (1910-1911) הוציא לאור אז"ר את הספר **נר מצוה** – 'והוא ספר הלכות למען תינוקות של בית רבן' בשני כרכים. הראשון: מצוות שבין אדם למקום, והשני: מצוות שבין אדם לחברו. הספר הודפס בוויילנה בהוצאת המדפיסים עפעל וגארבער. בפתח הכרך הראשון הובאה הקדמה: 'דבר אל ההורים והמורים', ובה שטח אז"ר את מניעיו לכתיבת הספר. ההקדמה נכתבה בראשית כתיבתו של החיבור, בתאריך י"ב באלול תרס"ט (1908) ביפו. עם הוצאתו לאור של הכרך השני הוסיף המחבר הקדמה נוספת; זו נכתבה בחודש שבט תר"ע (1910).

כ־15 שנה מאוחר יותר, בשנת תרפ"ז (1926), יצא אותו החיבור לאור שנית בשם **שלחן ערוך לילדים** בהוצאת סטאר היברו-בוק קאמפ בניו יורק. הספר יצא לאור עם תרגום להוראת המילים הקשות וכן עם ספר **חנוך המידות** של מנחם מנדל זלמנוביץ,¹⁹ ובו ביאור קצר על מידות טובות שיש ללכת בדרכן; או להבדיל על מידות רעות שיש להתרחק מהן.²⁰ במהדורה זו לא הודפסה ההקדמה העוסקת במצוות שבין אדם לחברו. אז"ר, כמו הקודמים לו, נמנה עם חסידי 'החדר המתוקן' ואף היה ממייסדיו בפולטבה.²¹ בהקדמתו הוא הזכיר את הספר **חקי חיים** לכהן ופלוטשהטיין, ולא מן הנמנע שהכיר גם את חיבורו של לבנר, שכן בין החיבורים שורר דמיון עד כדי כך כי בכמה מהדורות מאוחרות אוגדו שני הספרים הללו בכרך אחד. כמו לבנר, גם ספרו של אז"ר מבוסס על **קצור שלחן ערוך** של גנצפריד,²² ולא על פסקי הרמב"ם, שלא כולם התקבלו הלכה למעשה

ספר זכרון ליובל השבעים של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ: מקדש לחקירות בספרות ובשפה, הסתדרות הסופרים העברים בארץ ישראל, תל אביב תרפ"ד, עמ' ג-כג; הלל וייס, 'אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ' (אז"ר)', בתוך: זאב צחור (עורך), **העלייה השנייה – אישים**, ג, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ח, עמ' 312-313.

19 זלמנוביץ היה רב בוויילנה. מתוך עיתוני התקופה אנו למדים כי היה בצעירותו חבר במפלגת כנסת ישראל ולימים פעיל מרכזי בוועד באי הכוח המרכזי של רבני המזרחי באירופה. ראו: מנחם מנדל זלמנוביץ, 'האספה של האגודה "כנסת ישראל" בוויילנה (מכתב אל המערכת)', **הד הזמן**, 22.4.1908, עמ' 3; הנ"ל, 'התנועה המזרחית', **המזרחי**, 1.3.1923, עמ' 6.

20 זהו ספרו היחיד של אז"ר שיצא לאור באמריקה, הסיבה לכך היא ככל הנראה הרצון להוציא לאור את ספרו של זלמנוביץ, שכמה מספריו החלו לצאת לאור באותן השנים באותה הוצאה לאור בניו יורק וזכו להתעניינות רבה. כך למשל: מנחם מנדל זלמנוביץ, **דרשות לבר מצוה**, סטאר היברו-בוק קאמפ, ניו יורק תרפ"ח; הנ"ל, **דרשות פאר אלע**, סטאר היברו-בוק קאמפ, ניו יורק תרפ"ט. שני הספרים הודפסו בראשית שנות השלושים שוב. אפשרות אחרת היא הוצאתם לאור של ספרי לימוד מדפוס עפעל וגארבער מחדש באמריקה.

21 ראו בזיכרונותיו של אז"ר: א"ז רבינוביץ, **כתבים מקובצים**, ג, ועד היובל, תל אביב תרצ"ה, עמ' 371-373. וכן את ספרו המקיף: הנ"ל, **תולדות הפדגוגיה – מימי קדם עד תקופתנו**, ס"ט פטרבורג, 1913.

22 בהלכות הראשונות של החיבור ניסה אז"ר לעבד את ההלכות בשילוב הן על פי **אדם** לרבי אברהם דנציג הן על פי **קצור שלחן ערוך** של גנצפריד. השוו למשל את ניסוחו של **חיי אדם** כלל א, סעיף ב להלכות השכמת הבוקר של אז"ר. אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, **נר מצוה – משלחן ערוך לילדים**, סטאר היברו-בוק קאמפ, ניו יורק תרפ"ז, עמ' 5. המבואות מתוך הספר במאמר צוטטו

בקרב הפוסקים המאוחרים. אז"ר ציטט לעתים פסקאות והלכות שלמות מתוך חיבורו של גנצפריד, ובין החיבורים ניכר דמיון גדול במבנה שלהם ובסדר ההלכות השונות בהם. ההשוואה בין ראשי הפרקים בחיבורו של לבנר ובין חיבורו של רבינוביץ מלמדת כי אז"ר בחר להוסיף את הנושאים ההלכתיים האלה: הלכות ט"ו בשבט, הלכות כלאיים, חלה, תרומות ומעשרות, הלכות מאכלות אסורות, הלכות עבודה זרה, הלכות תלמוד תורה, זהירות במצוות, קדושת בית הכנסת ובית המדרש, הלכות ריבית, חיבת האומה, אהבת חברים וכיבוש היצר. כמה מן הנושאים נזכרים בחיבורו של גנצפריד, ואחרים הם פרי יצירתו העצמאית של אז"ר. עיון ברשימת הנושאים הללו מלמד במידה רבה על המגמות השונות שהוא ביקש להכניס לחיבורו: זיקה עמוקה בין ענייני חברה ומוסר לענייני שמיים. חיזוק המסורת הדתית באמצעות הדגשת הלכות כשרות, לימוד תורה, קדושת בית הכנסת וכיבוש היצר. הכנסת האתוס החקלאי בדמות מועדים שמהם התעלם לבנר ומצוות התלויות בארץ. וכן דינים שעוסקים בנושאים פרטיקולריים, קהילתיים ולאומיים מובהקים למשל: הלכות חיבת האומה²³ ואהבת חברים.²⁴

אז"ר, להבדיל מקודמים לו ובמידה רבה גם ממאוחרים לו,²⁵ הרשה לעצמו חירות ספרותית רבה בעיבוד האקטיבי של ניסוח ההלכות. הוא לא הסתפק אך ורק בקיצור ובתמצות אלא גם ניסה לעצבם מחדש סגנונית ורעיונית כדי שיותאמו במיוחד לילדים. עיבודים ספרותיים אלו הם מטרה בפני עצמה בחיבור; ארחיב ואדגים זאת בהמשך הדברים.

האומנם לילדים בלבד?

דומה שהקדמותיו של אז"ר לשני חלקי החיבור מבהירות היטב את המניעים שהובילו אותו לכתובת הספר, את קהל היעד שאליו הופנה ואת המטרות שביקש להשיג, על כן אביא אותן במלואן מפאת חשיבותן. בהקדמה לכרך הראשון כתב אז"ר:

אין דבר יותר קל לנטוע על ידו בלב הילדים אהבת היהדות מההרגל במעשי המצוות. תחת השגחת אב נבון, מורה פדגוג, הילדים מקבלים עליהם ברצון ובשמחה את הנמוסים הדתיים, מבלי כל צורך לאיזה עונש. מה רבה שמחת הילד, כשהוא נושא את הלולב לבית המדרש! ומה רב תענוגו כשהוא זוכה להקיף את הבימה וספר התורה בזרועו! וכך אפשר להנעים לילד כל מצוה ומצוה.

בכוונה מתוך המהדורה המאוחרת, הנפוצה יותר. בהמשך החיבור לא מצאתי השפעות של חיי אדם על אז"ר, הדבר נובע ככל הנראה מאותה הסיבה שבגינה בחר לבנר לאמץ את גנצפריד. ראו לעיל הערה 16.

23 אז"ר, נר מצוה, עמ' 92.

24 שם, עמ' 96.

25 ראו לעיל הערה 4.

והטובה היוצאת מזה גדולה לאין חקר. על ידי המצוות מתחנך הילד לכבד את הרם והנישא, מקור הצדק והטוב; ומאחר שרב המצוות נעשות בחבורה, הן מחנכות את הילדים לסדר יפה, ולאהוב את עם ישראל אהבת אמיתית, כי רפוייה היא האהבה של אותם 'החובבים' שמנהגי עמם זרים להם, ובתוך חברה יהודית הם מרגישים את עצמם כזרים. אהבה כזו אינה יכולה לעמוד גם בפני רוח מצויה. וכבר נסו סופרים אחדים להכין 'שלחן ערוך' לילדים. אבל אחד (בעל 'חקי חיים') הניח ליסוד ספרו דעת הרמב"ם גם במקומות שאין ההלכה כמותו, ושאר המחברים קצרו במקום שראוי להאריך או האריכו במקום שראוי לקצר. ועל כן מצאתי לרגל עבודתי בהוראה להכין בשביל זה ספר מחדש בן שני חלקים: א) מצוות שבין אדם למקום. ב) מצוות שבין אדם לחברו.

הקדמה מדויקת זו מתארת נכוחה את הרוח ואת המטרות שביקש המחבר להשיג בחיבור: חיזוק הדת, העצמת החוויה בקיום המצוות, חינוך למוסר ולצדק וחינוך לערכי הלאומיות ואהבת העם.

אז"ר ציין כי הספר נכתב לרגל עבודתו בהוראה. באותן שנים הוא לימד בבית הספר של עזרה ביפו ובתלמוד תורה תחכמוני.²⁶ ואכן, הספר יצא לאור כספר לימוד לתלמידים. עובדה זו חשובה בייחוד בשל ההשוואה לחיבורים שקדמו לו באירופה. הנושאים שהוא הוסיף והדגשים בתוך גופן של ההלכות חושפים כי הנמענים הם ילדי ארץ ישראל ותלמידיה בעלי רקע דתי, שהיו מקורבים להשקפת העולם של המזרחי, אוכלוסיית בית הספר תחכמוני.²⁷ אם לשפוט על פי כמות ההדפסות שזכה לה הספר, אין ספק כי בספר לימוד זה למדו והתחנכו תלמידים רבים, ואולם קשה מאוד לקבוע מה הייתה מידת השפעתו של החיבור על החינוך הציוני-דתי בארץ.

עם זאת, ייתכן כי החיבור שלפנינו יועד לא אך ורק כספר לימוד עבור תלמידי בתי הספר; דברי הפולמוס בסופה של ההקדמה מלמדים כי אז"ר כתב את החיבור גם כמענה כלפי 'אותם' 'החובבים' שמנהגי עמם זרים להם'.

כלפי מי הדברים אמורים? בקרב סופרי דור התחייה, חבריו של אז"ר, יש כמה וכמה מועמדים לתיאור זה: מחבורת אודסה של אחד העם וחיים נחמן ביאליק שביקשו לכונן תרבות עברית במנותק מההלכה, דרך קנאי העברית בירושלים כאליעזר בן יהודה עד חלוצי העלייה השנייה ביפו ונציגי הפועל הצעיר.²⁸ הדעת נותנת כי אז"ר התייחס אל חלוצי העלייה השנייה ביפו ואל נציגי הפועל הצעיר.

26 פישמאן, 'אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ', עמ' יב.

27 חנה רם, היישוב היהודי ביפו בעת החדשה: מקהילה ספרדית למרכז ציוני, כרמל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 134, 166, 191-192.

28 על מאבק החינוך ביפו בין האדוקים לחופשיים ועל תכנית הלימודים של הגימנסיה בעיר ראו: שם, עמ' 229-230.

כאמור, גילו המבוגר יחסית של אז"ר הקנה לו את התואר 'ישיש' בקרב צעירי העלייה השנייה, ולא בכדי. באישיותו הוא גילם שני עולמות שונים: מצד אחד סופר משכיל, איש רוח ציוני, סוציאליסט נלהב ובעל חיבור מיוחד עם החלוצים הצעירים, מצד אחר איש העולם 'הישן': איש משפחה מבוגר, דתי שומר תורה ומצוות וכן ביתו ומקורבו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק.²⁹

אז"ר שמר בקנאות על עולמו הדתי והטיף בבמות שונות על מצב הדת ביישוב היהודי המתחדש בארץ.³⁰ לכך יש להוסיף את רשימותיו האישיות, האינטימיות כמעט, שפרסם בעיתוני הפועלים השונים בשם העט שריה הסופר,³¹ והוא עסק בהן בין היתר בענייני הספרות ובדו-ערכיות שהרגיש במעמדו כאדם דתי לעומת מעמדו כסופר מוערך בקרב החלוצים.³² יחס קרוב במיוחד נרקם בין אז"ר לסופר יוסף חיים ברנר, וייתכן שהקדמתו של אז"ר על אותם 'החובבים' רומזת גם אישית כלפי דמותו של ברנר.³³ מסכת חייו של ברנר, מהיצורים המוערכים והנחקרים ביותר, הותירה שלל התבטאויות בגנות השמרנות ההלכתית.³⁴ כך למשל כחצי שנה לפני שהחל אז"ר במלאכת כתיבת נר

29 ראו: אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, **כתר תורה**, א"מ לונץ, ירושלים תרע"א, עמ' 71; יונתן מאיר, 'אורות וכלים', קבלה, יג (תשס"ה), עמ' 233-234; יהושע בארי, **אוהב ישראל בקדושה**, ב, ספרי ח.י.כ, תל אביב תשמ"ט, עמ' 52-60. אין זה המקום להרחיב, אך על אף יחסי הרב והתלמיד וההשפעה העמוקה בין הרב קוק ובין אז"ר, אני מבקש במאמר זה להבחין ולהבדיל בין השניים. ראו בהמשך המאמר את הבחנתו של ברנר בין הדתיות של הרב קוק לדתיות של אז"ר; את מאמרו של הרב קוק 'תחית הקודש - התחיה השלמה' (**מאמרי הראי"ה**, ב, ירושלים תשמ"ז עמ' 336-337); ואת תגובתו של אז"ר: 'התחיה השלמה' (רבינוביץ, **כתבים מקובצים**, ג, עמ' 44-46). בהקשר זה יש לציין כי האידיאולוגיה הסוציאליסטית שדגל בה אז"ר והשתייכותו הפוליטית כבשר מבשרה של תנועת הפועלים הביאו בסוגיות מסוימות להבחנה ברורה בין השקפת העולם שלו ובין השקפותיו של הרב קוק. ראו למשל את היחס של הרב קוק לעניין מתן זכות בחירה לנשים (**מאמרי הראי"ה**, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 189-194) ואת היחס של אז"ר לעניין זה (רבינוביץ, שם, ג, עמ' 107-109).

30 ראו למשל: רבינוביץ, שם, עמ' 63-64, 164-165, 186-187, 250-254, 259-260.

31 בחירת שם העט שריה הסופר אינה מקרית; השם טמן בחובו רמזים משיחיים בדבר תקומת ישראל. שריה היה סופרו של דוד המלך (שמואל ב, ח יז) וכן אביו של עזרא הסופר בימי שיבת ציון (עזרא ז א).

32 רשימות אלו ואפיון ראויים לדיון נרחב יותר. מקצתן הודפסו בתוך: רבינוביץ, שם, ג, עמ' 5-6, 9-26, 126-128, 167-168, 471-472. כן יש לציין כי רשימות אלו זכו לפופולריות רבה, ועל כך מעיד בין היתר ניסיון זיוף של שם העט בידי פובליציסט אנונימי: א. ז. רבינוביץ, 'הערות', **דבר**, 1926.7.1.

33 על הקשר הקרוב בין אז"ר לברנר ראו: אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ, **יוסף חיים ברנר: חייו ותבונתו האישית והספרותית**, אחדות העבודה, יפו תרפ"ב; ועל חלקו במאורע ברנר ובפולמוסים הנספחים אליו ראו: נורית גוברין, **מאורע ברנר: המאבק על חופש הביטוי (תרע"א-תרע"ג)**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 95-99, 175.

34 ראו למשל: שמואל שניידר, **עולם המסורת היהודית בכתבי יוסף חיים ברנר**, רשפים, תל אביב תשנ"ד; נורית גוברין, **ברנר: אוברעצות ומורה דרך**, משרד הביטחון, תל אביב תשנ"א; הנ"ל, **מאורע ברנר**; אודי (אהוד שי) צברי, 'חילון וחילוניות במחשבתם ובחייהם של י.ח. ברנר וד.א. גורדון', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב תשע"ח.

מצוה, הוא שלחן ערוך לילדים, פרסם ברנר מאמר מושחז וחרף במיוחד נגד 'מאמר התחייה' של הרב קוק, רבה של יפו, וכלפי יד ימינו בעיר, אז"ר. מאמרו של ברנר נכתב לפי בקשתו האישית של אז"ר עצמו להערכתו הספרותית של קובץ הניר, שהוא נמנה עם עורכיו.³⁵ ברנר המשיך במאמר זה, כמו במאמרים אחרים שלו, את הקו החילוני-אידאולוגי שנקט, והטיף נגד 'המהפכה הקדושה' שלדבריו ניסה הרב קוק לחולל ביישוב ולמען הפרדה מוחלטת בין תחיית הספרות העברית ובין 'פסיכולוגיה אלוהית' ומשמעויות מיסטיות שסופן כפייה דתית וקטנוניות הלכתית.³⁶ כן התייחס ברנר בפתיחת מאמרו אל 'שערורייה' שהסעירה את עיתוני התקופה: פתיחת בית קפה בעיר בשבת, אירוע זה זכה לקיתונות של זעם מצד גורמים שמרניים ומלמד על ניסיון השתלטות דתית.

זו ככל הנראה ההתבטאות הפומבית הראשונה, ולא האחרונה, של ברנר נגד הסופר 'הישישי', בייחוד בתחום ההשקפה הדתית. כאמור, מאמר זה נכתב לבקשתו של אז"ר, והוא מלמד משהו על הכבוד ועל הזהירות שרחש לו ברנר. נראה שלא אירוע זה היה הגורם לכתיבת הספר ההלכתי, אך הוא בהחלט דוגמה אחת מיני רבות ליחסים הדתיים הטעונים ביפו ולפערי ההשקפה בין השניים.

ככל הנראה ברנר עצמו הכיר את החיבור, בין שהופנה ישירות כלפיו ובין שלא. כך כתב ברנר באחת הרשימות המאוחרות יותר, שגם בה יצא נגד הערצתו של אז"ר את הרב קוק:

וזאת למודעי: מפני הדתיות של א. ז. רבינוביץ אין מה להתיירא. העממיות הישראלית התמימה של א. ז. רבינוביץ מביאה אותו לידי 'נר מצוה'. אמנם, העממיות הרוסית הטהורה לא הביאה את הריבולוציונרים הגדולים, הרוסים האמיתיים, לידי דתיותה של אותה אומה. אדרבא, הטובים שבהם נלחמו ונלחמים בה בכל כוחותיהם. אבל אין כאן מקום להאריך. ממחבר הסיפור 'בת העשיר' ודאי לא נכחד זה. ברם, אין ספק שרק מחיבתו לישראל חושב אז"ר הישישי לחובה לחבב גם אורייתא וקודשא בריך הוא. ויהיו אלוהיו עמו!³⁷

35 בתחילת שנת תרס"ט ייסד הרב קוק ירוחן בשם הניר; כתב עת זה נועד להיות במה ספרותית דתית. את הירחון ערך אז"ר, והוא אף שלח עותקים מהחוברת הראשונה לאחד העם ולביאליק. התגובות לכתב העת החדש היו צוננות ביותר, אחד העם הגדיר את הקובץ 'עושה רושם רע מאוד על כל בעל טעם', והערה דומה העיר ברנר במאמר זה. לדעתו, הצטרפותו של אז"ר לחבורת הניר פוגמת באיכות כתיבתו הספרותית. הקמת הניר הייתה נקודת התנגשות נוספת בין דתיים לחילונים, הפעם בשדה הספרות והתרבות. ראו לעיל הערה 29.

36 מנחם זלמן וולפובסקי (עורך), כל כתבי י"ח ברנר, ב, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ז, עמ' 255-258. פורסם לראשונה בתוך: יוסף חבר, 'מהספרות והעיתונות שבארץ', הפועל הצעיר, 24.2.1909; ראו גם: יואל בן-נון, המקור הכפול: השראה וסמכות במשנת הרב קוק – לאחד את הבלתי מתאחד, הקיבוץ המאוחד, בני ברק 2014, עמ' 250-253.

37 וולפובסקי (עורך), שם, עמ' 50; פורסם לראשונה בתוך: י.ח. ברנר, 'מפנקס קטן: ריקודין', הזמן, 3.12.1911. המילים מ'אמנם העממיות הרוסית' עד 'יהי אלוהיו עימו' הן הוספה מתוך הנוסח בכתב היד של הסופר: 'דתיות וריקודין', הערות שם בעמ' 421. וראו גם: יונתן מאיר, 'תשוקתן של נשמות אל השכינה: "בירור מסכת הקשרים בין הראי"ה קוק להלל צייטלין ויוסף חיים ברנר"', בתוך:

נראה כי הביטוי 'נר מצוה' מתייחס אל ספרו של אז"ר. ברנר זיהה כי תפיסת הדתיות של רבינוביץ בספר זה נובעת מאהבת העם, ולא מתוך צו דתי-אלוהי מחייב, ופקפק למעשה בנאמנותו ה'דתית'³⁸. ואכן, 'חיבת האומה' בולטת מאוד בחיבור; ועל כך ארחיב להלן. אם הדברים נכונים, הרי שלפנינו הערכה דתית-ספרותית של הספר שלפנינו, והיא מלמדת בין היתר על העניין שיצר ועל היותו מצג של תפיסת עולם ערכית-חינוכית של המחבר, ולא רק כמענה לספר לימוד הלכתי עבור תלמידים צעירים.

כאמור, הערכתו של ברנר את החיבור מסתמכת על תוכנו, ויש לה על מה שתסמוך, בייחוד בשל השוואות לכתבים אחרים של אז"ר.³⁹ עם זאת, עיון מדוקדק בהלכות השונות ובמבנה הספר מעלה תפיסה מורכבת יותר של החיבור ההלכתי שלפנינו. בפתחתו של הכרך השני, העוסקת במצוות שבין אדם לחברו, מובאת כאמור הקדמה נוספת, קצרה יותר (ואין היא מובאת במהדורות המאוחרות). הנה היא כאן, מתוך מהדורת תרע"א:

בחלק השני מספרי 'נר מצוה' סדרתי את המצוות שבין אדם לחברו, בשבעה עשר פרקים.

רעיון אחד מקיף את שני החלקים יחד, כי כל המצוות בין אלה שהן בין אדם למקום ובין אלה שהן בין אדם לחברו – מרועה אחד ניתנו, כי כולן יסודתן מהר סיני. כבר העירו המפרשים, כי בשביל זאת הקדים ר"י הנשיא למסכת אבות 'משה קיבל תורה מסיני'. לומר לך, שאף המצוות המוסריות שאדם לכאורה יכול לעמוד עליהן בשכלו, גם הן מסיני נתנו. והעיקר הזה צריך להיות קבוע בלבנו תמיד, כי גם תורת המוסר שלנו הוא לא איזה דבר שכל אחד יכול לקרב או לרחק, אלא 'אימפריטיב קטיגורי' או לאמר בדברים פשוטים – גזרת עליון, שאין לפקפק בה. תורת המוסר

היודיע עמיר (עורך), דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שביד, מכון ון ליר בירושלים והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ה, עמ' 35.

38 על הספק שהטיל ברנר בדמותו הדתית של אז"ר ראו גם את ביקורתו של ברנר על הכרך השני של כל כתבי אז"ר (א. אתין, יפו תרע"ד): 'גם אמונת חייו של אז"ר רחוקה היא מכל מיסטיקה, מכל ערפילות, ריאליזם היא'. וולפובסקי (עורך), שם, עמ' 335.

39 דמותו ויצירתו של אז"ר טרם זכו למחקר עדכני מקיף וממצה, אך במאמרים ובחיבורים אחרים שלו הוא חזר והזכיר את הערך 'אחדות האומה'. די לציין כאן את ויכוחו הפומבי עם א"ד גורדון, שלא מעט קווי דמיון שזורים בביוגרפיה של השניים, בדפי עיתון הפועל הצעיר. הויכוח נסב על שאלת קבלת תרומות. אז"ר טען כי אחדות האומה גוברת על האידאליים של תנועת העבודה: 'למעלה מהם מתנשא האידיאל של "ישראל גוי אחד" ואי אפשר לתת לסתירות המתגלות בהתגשמות האידיאליים להביא לידי פירוד בין אחים. רגש האחוה בומן שיהיה מפתוח כדבעי, יסיר את החושים "הסובבים את השושנה העליונה" – כפי מליצת בעלי הקבלה – ויביא לידי כבוד הדדי ואהבה אמיתית, כמו שהנשמה העברית מוכשרת לאהב'. א. ז. רבינוביץ, 'על הסתירות והנגודים', הפועל הצעיר, 31.3.1911; הדופס שנית: ה'נ"ל, כתבים מקובצים, ג, עמ' 26-30. עוד על ויכוח זה ראו: גוברין, מאורע ברנר, עמ' 89, 95-96, 101.

שלנו באה אלינו על ידי הנביאים הקדושים, על ידי החכמים בעלי רוח הקודש. עליהם
אנו נסמכים ובדרכיהם אנו צריכים ללכת.
ורק באי-אלו מקומות הוספתי דברים שלא נאמרו בפרוש בדברי קדמונינו, דברים
טובים וישרים שמתאימים מכל צד לתורת רבותינו.

בהקדמה זו בולט במיוחד השימוש בצירוף מתורתו של קאנט 'אימפרטיב קטיגורי',
כלומר הצו המוחלט. במבט ראשון תפיסתו של אז"ר כמו שנשקפת מהקדמה זו שונה
בתכלית מהכוונה המקורית בדבריו של קאנט. נדמה שהשימוש במונח מתוך תורת
המוסר הקאנטיאנית הוא ביטוי מושאל בלבד או לחלופין אירוניה חדה.⁴⁰ קאנט סבר כי
הצו הקטיגורי הוא צו תבוני לפי התפיסה האוטונומית של האדם.⁴¹ לעומת זאת, אז"ר חזר
בהקדמה קצרה זו שוב ושוב על הצו האלוהי המוחלט מסיני; 'גזרת עליון' כלשונו. מקור
הסמכות הוא הנבואה ורוח הקודש של הנביאים והחכמים, בהתאמה.

דברים אלו מצטרפים להלך רוח כללי של החיבור; בכמה מקומות חזר המחבר והדגיש
כי תכליתן של המצוות היא קיום רצון הבורא. כך למשל בראשיתו של החיבור בהלכות
השכמת הבוקר: 'העיקר בחיי האדם הוא עבודת ה' יתברך שמו, ללכת בדרכיו ולשמור
מצותיו, כמו שנאמר: סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל
האדם'.⁴² וכן: 'בכל מצוה שאדם עושה צריך לכוון שהוא עושה מצוה זו כדי לעשות את רצון
הבורא יתברך'.⁴³ ההתבטלות המוחלטת כלפי רצון האל בקיום המצוות אינה תלויה בהיגיון
שכלי או מוסרי כלשהו. לשם השוואה, ניסוחים כאלה לא מצאנו בשולחן ערוך מקוצר של
לבנר. קרוב לוודאי שגם הקדמה זו בדבר הנחרצות בצו האלוהי העליון היא פולמוס מול
רוחות החילון ביישוב. מלבד זה, דברים אלו מפריכים כביכול את טענתו של ברנר על
אודות הפקפוק של רבינוביץ בתוקף ההלכתי מציווי גבוה.

בין כך ובין כך, שלחן ערוך לילדים נועד אפוא לשמש בין היתר מענה – ואולי אף
חלופה – לתרבות עברית המנותקת ממקורותיה ההלכתיים. ייתכן שבגלל הרקע ההיסטורי
של החיבור, לפנינו גם הצעה אשר מבקשת להציג את ההלכה ככלי שביכולתו לגבש
ולאחד את החברה ולכוון דגם לאומי ייחודי ומקורי.

40 גם הרב קוק, רבו של אז"ר, השתמש שימוש דומה במונח 'הצו הקטיגורי', באירוניה. ראו: נעמה
בינדיגר, 'תפיסת המוסר של הרב קוק – מטא אתיקה, אתיקה נורמטיבית ויישום', עבודת דוקטור,
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2016, עמ' 98-99.

41 עמנואל קאנט, הנחת יסוד למטאפיזיקה של המידות (תרגום מגרמנית משה שפי), האוניברסיטה
העברית בירושלים, ירושלים 1933, עמ' 63-64, 77-78.

42 אז"ר, נר מצוה, עמ' 5.

43 שם, עמ' 65.

תוכן וצורה – מאפיינים ייחודיים ומגמות ציוניות

ההשוואה אל החיבורים ההלכתיים לילדים שקדמו לנר מצוה ואל ההקדמות שהקדים אז"ר מלמדת כי הקישוטים הספרותיים משמשים לו מטרה בפני עצמה. ההלכות נוסחו בניסוח ספרותי וקולח בהסברת טעמי המצוות ובשילובם של דברי אגדה ומעשיות חכמים.⁴⁴ רובן של מעשיות החכמים הובאו מהמשניות הרלוונטיות, ועל פי רוב הודפסו בעיצוב שונה מעט וקטן יותר לצד ההלכה הפסוקה.⁴⁵

אני סבור כי אז"ר ביקש בעבודתו הספרותית לנסות להחיות בחיבורו את נוסחה ה'יבש' של ההלכה באמצעות דימויים ומונחים מעולם המדרש, החסידות והקבלה, לפי הצהרתו בהקדמה: 'להנעים לילד כל מצוה ומצוה'. שיבוצים אלו מטרתם להחזיר להלכה את הדינמיות ולהחיות את היסוד המיתי-אגדי שבבסיסה. במובן הזה, המוטיבציה להפניית שולחן ערוך לילדים דווקא היא התאמה של אחדות תוכן וצורה, דהיינו הלכה שלא רק מותאמת ומנוסחת לילדים אלא גם היא עצמה מנסה לבטא יסודות עממיים, התלהבות נעורים ותום ילדות.

לכך יש לצרף את התוכן הייחודי שיצק אז"ר לחיבור ואת ההקשר שבתוכו פעל: ניסיון לעצב את ההלכה לפי מימוש החזון החלוצי של היישוב היהודי בארץ ישראל ולהעניק לה הוד קדומים ורקע היסטורי של מקום.

להלן אבקש לגעת בשני נושאים מרכזיים בתוך החיבור בהרחבה: ההווי הארץ-ישראלי הקושר בין חיי התלמידים ובין הפתוס הארץ-ישראלי הקדום והמגמות הפרטיקולריות והלאומיות העומדות בבסיסו.

'המקום' – ארץ ישראל בחיבור

כאמור, מלבד ההלכות התלויות בארץ הדגיש אז"ר בתוך פרטי ההלכות את החיבור אל האתוס החקלאי, ההיסטורי והארץ-ישראלי, מתוך מטרה לחבר את הווי החיים בארץ

44 גם אז"ר, כמו סופרים אחרים בני דורו, עיבד אגדות חז"ל לילדים, בייחוד במקראות השונות שהוציא לאור ('כרסטומתיה'), ברם אין ספק כי את עיסוקו האינטנסיבי באגדה הוא החל בשנת תרע"ט (1919), לאחר שהקצה ועד החינוך תקציב גדול לתרגום ספרות השכלה לנוער, ואז נרתם לתרגם את אגדות התנאים והאמוראים של החוקר בנימין זאב בכר. עבודה זו נמשכה כעשרים שנה, בהוצאת דביר של ביאליק ורבינצקי (אופק, ספרות הילדים העברית 1900-1948, עמ' 149). על יחסו של ביאליק למפעל זה ראו: פישל לחובר (עורך), אגרות חיים נחמן ביאליק, מכונסות ומסודרות, ה, דביר, תל אביב תרצ"ט, עמ' צב.

45 ראו למשל: אז"ר, נר מצוה, עמ' 6 (הלכות השכמת הבוקר: 'ורבי עקיבא כשהיה מהלך בדרך היה לוקח תרנגול עימו שיערנו בחצות הלילה'), עמ' 11-12 (הלכות קריאת שמע באגדות על אודות מיתתו של יעקב אבינו ובציטוט המעשייה על אודות בניו של רבן גמליאל מהמשנה הראשונה במסכת ברכות), עמ' 17 (עיבוד המעשייה ממסכת דרך ארץ פרק ה ה"ב), עמ' 68 (מעשיית החסיד מהבבלי בבא קמא, דף ג ע"ב), עמ' 72-73 (מעשים ברב ספרא), עמ' 93 (חבת האומה), עמ' 104-105, 107 (מעשיות על אודות מצוות הצדקה), עמ' 110 (מצוות גמילות חסדים).

למסורת היסטורית, ובכך לחנך את התלמידים הצעירים לפתוס שיבת האומה אל ארצה. במובן זה, אין הוא יוצא דופן משאר הסופרים והמחנכים העברים בני התקופה בניסיון להכשיר את לבבות הקוראים הצעירים לאהבת הארץ.⁴⁶

כך למשל כתב אז"ר בהלכות שבת: 'בארץ ישראל היו נוהגין לתקוע בערב שבת שלוש תקיעות במקום גבוה [...] וגם עוד היום נשאר זכר למנהג הקדוש ההוא בארץ ישראל לתקוע לפני כניסת השבת',⁴⁷ ובהלכות יום הכיפורים: 'נוהגין ללוש ביום הכפורים מעיל לכן, כדרך שהיו אבותינו לובשין בשבתם בארץ ישראל'.⁴⁸

לזאת כמובן יש לצרף את עבודת האדמה: 'ביחוד שבחו החכמים את עבודת האדמה שהיא מבריא את הגוף והנפש. וזאת היא מצוה ראשונה שנצטוו בני ישראל כשנכנסו לארץ ישראל שנאמר: "וכי תבואו אל הארץ ונטעתם" (ויקרא יט כג)'.⁴⁹

גם היותה של ארץ ישראל ארץ קדושה בא לידי ביטוי בחיבור. דומה שהדוגמה המובהקת ביותר לכך היא בהלכות חג הסוכות: 'כליל הושענא רבה נוהגים להיות נעורין ולעסוק בתורה ותפילה לעורר רחמי שמים על עם ישראל וארצו'⁵⁰ ובהערות, מעין הרחבות זעירות ששיבץ אז"ר; כתב שם: 'עיקר התפילה הוא בשביל ארץ ישראל [...] ויחד עם ארץ ישראל מתברכות גם שאר הארצות'.

חשיבותו של 'המקום' בחיבור מתקשרת היטב גם לציון של מנהגי הספרדים והתימנים בכמה וכמה הלכות.⁵¹ בשיילוב מנהגי הספרדים יש לראות ניסיון ראשוני ליצירת הלכה בעידן מיזוג גלויות בארץ ישראל דווקא.⁵² בהקשר זה מעניין לציין את ההלכה החותמת את החיבור, כנראה לא במקרה:

46 עדיין לא נערך מחקר מקיף על טיבם של ספרי הלימוד העבריים הראשונים בארץ, ובעיקר של אלה שראו אור למן הרבע האחרון למאה ה-19 ואילך, ובכל זאת אפשר לומר בוודאות כי חלקים נכבדים של הספרים הללו עוסקים בלימוד הגאוגרפיה של ארץ ישראל או ההיסטוריה שלה.

47 אז"ר, נר מצוה, עמ' 22.

48 שם, עמ' 50.

49 שם, עמ' 117-118.

50 שם, עמ' 54. והשוו לניסוחו של גנצפריד, קצור שלחן ערוך, סימן קלח, סעיף א: 'ביום חמישי (ובא"י ביום שישי) של חול המועד, הוא הושענא רבא, נוהגין להיות נעורים בלילה שלפניו לעסוק בתורה, כמו שנדפס הסדר, לפי שבחג נדונין על המים, שכל חיי האדם תלויים במים'. אז"ר הוסיף את הביטויים: 'רחמי שמים' וכן 'עם ישראל וארצו'.

51 ראו למשל: מנהג בני תימן בהלכות ציצית (שם, עמ' 7), אמירת סליחות מר"ח אלול (שם, עמ' 45). עם זאת, אין ספק כי ההלכה והמסורת האשכנזית בולטות מאוד: כך למשל הוא ציין את פרעות תתנ"ו כחלק מתקנות האבלות הנוהגים בספירת העומר (עמ' 39).

52 על הרכבי האוכלוסייה ביפו באותן שנים ראו: רם, היישוב היהודי ביפו בעת החדשה, עמ' 163-168. בהקשר זה מעניין במיוחד מכתבם של חברי אגודת אור חדש של בני העדה הספרדית מחודש שבת תרס"ט עם הצטרפותם לתנועת המזרחי של הרב מימון ביפו, מקימו ופטרונו של תלמוד תורה תחכמוני: 'לא יהא הבדל בין ספרדי למערבי, בין תימני לאשכנזי', שם, עמ' 173; וכן: גאולה בת יהודה, הרב מיימון בדורותיו, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ט, עמ' 141-142.

מי שבא להתישב בעיר אחרת יאחז במנהגי העיר שבא לשבת בה [...] כלל גדול אמרו חכמים בדרך ארץ: אל תשנה מאומה מדעת חברך ומדעת כל בני האדם, לפי מנהג המקום והזמן. ורק זאת היא דרך ישרה שהיא תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם.⁵³

'מנהג המקום' הוא הפתרון ההלכתי להסדר בין העדות השונות מתפוצות ישראל המתיישבות יחד בארץ ישראל.

מקהילתיות ללאומיות

בכל החיבור הזכיר אז"ר את חשיבותה של הקהילתיות היהודית. את הלכות המידות הוא הכניס בשם 'הלכות אהבת חברים':

אהבת חברים נחוצה מאוד לאדם כמו לשלמות גופו כך לשלמות נפשו. אין האדם שמח שמחה שלמה אלא אם כן חבריו שמתתפים בשמחתו, ובשעת צרתו יקל לו לשאת את צער יגונו אם חבריו משתתפים בצרתו. ומכל שכן שנחוצה לו חברות לשלמות נפשו, כי רק בישיבת חברים יקנה האדם שלמות בתורה וחכמה.⁵⁴

כמה פעמים – גם בתוך ההלכות של 'בין אדם למקום' – הוא העיר הערות על חשיבותו של הציבור. כך למשל הוא ציטט את הערותיו של גנצפריד על חשיבותו של הציבור בהלכות תפילה: 'אף על פי שה' שומע תפילת כל איש ואיש גם כשהוא מתפלל ביחידות, טוב יותר להתפלל בציבור, כי תפילת הציבור נשמעה תמיד, ואפילו אם יש ביניהם חוטאים שנאמר: הן אל כביר לא ימאס'.⁵⁵ ובהלכות פורים: 'מצוה מן המובחר לשמוע את המגילה בבית הכנסת במקום שמתאספין הרבה אנשים, כי ברב עם הדרת מלך'.⁵⁶ בהלכות תלמוד תורה הוא כתב: 'טוב יותר שילמדו בחבורה [...] ומי שזוכה להרביץ תורה ברבים נקרא בנאי, שהוא עוסק בבנינו של עולם שנאמר: אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמת'.⁵⁷ לעתים קרובות השיא אז"ר עצות טובות, מעין הנחיות פדגוגיות: 'יפה להשתתף בשמחת חברו בלב ונפש',⁵⁸ 'מנהג יפה הוא בכמה קהילות ליסד חברת 'לינה' שילינו בבית החולה ולא יעזבו אותו בלי שמירה'.⁵⁹ את ההטפה לקהילתיות ולחבורה אפשר למצוא ללא ספק בשורשיו החסידיים של אז"ר.⁶⁰ ייתכן שיש להוסיף לכך את האידאולוגיה הסוציאליסטית שהוא דגל בה בשבח חיי השיתופיות.

53 אז"ר, נר מצוה, עמ' 118.

54 שם, עמ' 97.

55 שם, עמ' 14; והשוו: גנצפריד, קצור שולחן ערוך, סימן יב, סעיף ז.

56 שם, עמ' 58; והשוו: גנצפריד, שם, סימן קמא, סעיף ט.

57 אז"ר, נר מצוה, עמ' 63.

58 שם, עמ' 111.

59 שם, עמ' 118.

60 על הנהגת אהבת חברים החסידית ראו את סקירתו המקיפה של זאב גריס, 'ממיתוס לאתוס: קווים לדמותו של ר' אברהם מקאליסק', הספר העברי פרקים לתולדותיו, עמ' 362-366, 372-381.

ואולם מלבד חשיבות הציבור ו'החבורה' הדגיש אז"ר במיוחד את ההיבט הלאומי: 'היהודים צריכים להיות בכל מקום מקושרים יחד ולדאוג לא רק בשביל טובת הקהילה אלא גם בשביל טובת האומה'.⁶¹ בכך נוסף נדבך דתי חדש אל האידאל החסידי בהתקשרות חברי הקהילה זה לזה. הנהגת 'אהבת חברים' חשובה, אך אינה מספקת; נדרשת גם הנהגה של 'חיבת האומה', אידאל אחר שפירושו אהבת הלאום והדאגה לו. הבחירה להכניס נושא זה כנושא הלכתי עם דינים מפורטים היא עניין ייחודי.

ואכן, שיאו של הספר בפרק בשם 'הלכות חבת האומה'. בפרק יש שמונה סעיפים, שתוכנם: קדושת ישראל והקביעה שלפיה אין השכינה זזה מתוך עם ישראל, קיום חובת אהבת כל אחד מישראל, חובת העזרה בעת צרה ליהודי עד מסירות נפש, גאווה יהודית: 'יאמר יהודי אני בהכרה ברורה כי אין תכשיט יותר יפה מלשאת עליו את השם יהודי, בן עם עתיק ונאור, בן עם נבחר וקדוש',⁶² קבלת סמכות ההנהגה ('הפרנסים'), חשיבות העברית ואזהרה מפני מחלוקת ושנאת חנם. נושאים אלו נבחרו ככל הנראה בקפידה רבה. בפרק שזר אז"ר ראיות מסיפורי התנ"ך ושני מדרשים: עדותו של אליהו הנביא על אודות אהבת ישראל הגדולה מאהבת התורה⁶³ והמדרש המדמה את ארבעת המינים למדרגות השונות בעם ישראל וחשיבות אגודתן יחד.⁶⁴

את 'חיבת האומה' תלה אז"ר כל החיבור כולו עם 'כנסת ישראל', עם 'הנשמה הישראלית' ועם השכינה. ביטויים אלו היו חביבים גם על הרב קוק, מושא הערצתו של רבינוביץ, וייתכן שהשפעתו ניכרת כאן.⁶⁵

הכנסת מונחים הלקוחים מעולם המדרש והקבלה מעצימה את האופי הפרטיקולרי של החיבור, אך גם היבטים מיתיים שנשקפים בו ומעניקים נופח וחיים חדשים לחוק ההלכתי המוצג על פי רוב הצגה 'יבשה'.

מונחים הגליאניים אלו חוזרים במספר רב מאוד של דוגמאות ושיבוצים, כך לדוגמה: 'הנשמה הישראלית' בהלכות שבת:

מתנה טובה הוא יום השבת לבני ישראל, כי לולא השבת היה האדם טרוד תמיד בעבודה, והולך ושפל ברוחו כחמור. ועכשיו, כשהוא נח בשבת, הוא קורא בתורה, משתעשע בחברת משפחתו ועדתו ועל ידי זה רוחו מתחזק ומתעלה, והנשמה הישראלית מתעוררת לתחיה.⁶⁶

61 אז"ר, נר מצוה, עמ' 94.

62 שם.

63 תנא דבי אליהו, פרשה טו (מהדורת איש שלום).

64 ויקרא רבה, פרשה ל, סימן יב (מהדורת מרגליות).

65 ראו לעיל הערה 29. וכן ציטוטים ושמועות שליקט מהרב קוק: אז"ר, כתבים מקובצים, ג, עמ' 44-46, 252, 277-278, 324.

66 אז"ר, נר מצוה, עמ' 22.

'מוסר הכליות' של 'הלב העברי': 'מצוה זו של אהבת רע יפה היא [...] והיא מצוה רחבה מאוד ואי אפשר לחשב כל פרטיה, אך מי שלבו לב עברי הוא ידע תמיד לעשות את חובתו באמונה גם אם לא כתובה בספר'.⁶⁷ דימוי ישראל כחטיבה אורגנית אחת: 'וכך כל ישראל הם כמו גוף אחד והנוקם מחברו גורם רעה לעצמו'.⁶⁸ וכן 'המדרש' שהמחבר יוצר, המשווה את הנשים הצדקניות לכנסת ישראל:

נשים צדקניות שבישראל היו דואגות גם לפושעים האסורים בבית הסוהר להיטיב גורלם בכל מה שאפשר והיו מספיקות להם חלות לשבת ולימים טובים... ובוזה היו הצדקניות האלה מזכירות את הכלואים כי לא נתק הקיר בינם ובין שאר אחריהם, וכי הם יכולים לשוב בתשובה, וכנסת ישראל תמיד מוכנה לקבלם כבניה.⁶⁹

האנשתה של השכינה, היא כנסת ישראל, בתור אָם, היא הבסיס למצוות האחוה ומסירות הנפש הנדרשת מכל בניה: 'אחרי שגדולה מעלת כנסת ישראל, על כן החובה על כל אחד מבניה לאהוב איש את אחיו אהבת אחים ולדאוג יחד בעד שלום אימם-אומתם וכבודם'.⁷⁰ עם זאת, חשוב להדגיש כי על אף האופי הפרטיקולרי המובהק של החיבור, מודגשת גם התפיסה ההומניסטית, שלפיה אלוהים ברא את האדם בצלמו:

בראשונה צריך האדם לאהוב את הנפשות היותר קרובות אליו, כמו אביו, אימו, רבו, ולהראות תמיד את אהבתו לא רק בדבר שפתיים אלא גם במעשים, וכך יתרגל בעבודת האהבה עד שתהא הולכת ומקיפה את כל אחיו בני עמו ואת האנושיות כולה. שכולם בצלם אלהים נבראו, וידבק בדרכי ה', שהוא טוב ומטיב לרעים ולטובים.⁷¹

עיקרון זה הודגש גם בהלכות גמילות חסדים בציווי על היחס אל הנכרי: 'כל הדברים הנוגעים לחסד ורחמים אין הבדל בין ישראל לנכרי. רק בדין קדימה ישראל קודם לנכרי'.⁷² כדי לקבל תמונת מבט שלמה יותר נדמה שיש להיעזר גם במאמר מאוחר יותר שחיבר אז"ר, ובו הסביר את המונח 'כנסת ישראל':

וכשאנו מתבוננים באגדה שלנו הננו מוצאים שינוי גדול ונמרץ. לא בחירי-העם, לא נביאים ולא חכמים [...] הם המרכז אצל חכמי האגדה, אלא 'כנסת ישראל', הגשמה (פרסוניפיקציה) של כלל ישראל [...] ואת עלבון כנסת ישראל תובעת האגדה ואינה נושאת פנים אפילו לאדון הנביאים, ולא זה בלבד, אלא גם מהקב"ה בכבודו ובעצמו דורשת האגדה את עלבון האומה הישראלית [...]

67 שם, עמ' 97.

68 שם, עמ' 77.

69 שם, עמ' 107.

70 שם, עמ' 93.

71 שם, עמ' 89.

72 שם, עמ' 114.

האלוהים שבאגדה אין לו כלל אותו ציור האימה שיש לו בתנ"ך [...] ואינו בא בברקים וברעמים, אלא נגלה כאב רחמן, זקן ויושב בישיבה ומדריך את עם קרובו באהבה ובדברי נחמה והרגעה, ויש איזה יחס אינטימי בינו ובין כנסת ישראל [...].
ואהבה זו שבין הקב"ה ובין כנסת ישראל מלאה את התרגום לשיר השירים המיוחס ליונתן [...] ⁷³ ואותה האהבה מלאה את לבות משוררינו הגדולים ר' שלמה בן גבירול, ר' יהודה הלוי וכו' וחדרה אל תוך הקבלה ומלאה את 'הזוהר' וכל הספרות החסידית במעשיות של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב ושיחות ר' נחמן מברסלב [...] ואהבה זו נגלתה גם בתנועה, שיונקת בצנורות געלמים מתוך הנבואה והאגדה וחדורה רחמים גדלים לכנסת ישראל, שבשביל תחיתה מוסרים בני־אדם את נפשם.⁷⁴

אז"ר תלה את המונח 'כנסת ישראל' כמונח שמקורו בחבלי האגדה. מונח זה עבר לדעתו כחוט השני בין דמויות נערצות ותנועות שונות בהיסטוריה של עם ישראל, גם בתנועה הציונית. הניסיון להכניס מונח מתחום האגדה אל תוך עולם ההלכה אינו דבר מובן מאליו, ויש בו כדי לתת סימוכין מפורשים לטענה בדבר מטרתו של אז"ר: להחיות את ההלכה אגב שימוש מכוון באמצעים ספרותיים־מדרשיים מעולם המיתוס. ניסיון זה משתלב היטב בחלק מחזון התחייה הציוני, שגם הוא יונק לדעתו של אז"ר מעולם האגדה.
בכך ניכרת אולי השפעה נוספת של הרב קוק על אז"ר. אז"ר הכיר את קריאתו וחזונו של הראי"ה בדבר שילובן של ההלכה והאגדה כקשורות קשר הדוק בחזון שיבתה של הנבואה,⁷⁵ וייתכן שיש לראות בנר מצוה ביטוי ומימוש לחזון זה.

סיכום

בשנת 1917 העניק המשורר הלאומי חיים נחמן ביאליק במסתו המפורסמת הלכה ואגדה את ההבחנה הטיפולוגית רבת־השנים בין ההלכה לאגדה לתרבות העברית המתחדשת ולעולם המשפט והמחקר הישראלי.⁷⁶ הבחנה זו נוגעת במישור הספרותי, התרבותי והמשפטי

73 אז"ר עצמו טרח לתרגם את תרגום יונתן לשיר השירים בעברית: א. ז. רבינוביץ, תרגום התרגום לשיר השירים: מארמית לעברית, דפוס האחדות, תל אביב תרפ"ח.

74 אז"ר, כתבים מקובצים, ג, עמ' 208-212.

75 אברהם יצחק הכהן קוק, אורות הקודש, א, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג, עמ' כא ואילך. אבינועם רוזנק, ההלכה הנבואית: הפילוסופיה של ההלכה במשנת הראי"ה קוק, מאגנס, ירושלים 2007, עמ' 128-213.

76 פייכמן (עורך), כל כתבי ח"נ ביאליק, עמ' ריט-רכה; על מסה זו ראו: צפורה כגן, הלכה ואגדה כצופן של ספרות, מוסד ביאליק, ירושלים תשמ"ח; שולמית אלמוג, 'משפט וספרות, הלכה ואגדה', מחקרי משפט, יג (תשנ"ז) עמ' 413-440; רני יגר, "הלכה ואגדה" לביאליק: מקריאה לקריאה!, בתוך: אילון אלדשטיין (עורך), בין השמשות: יהדות ישראלית - חינוך ויצירה, אסופת מאמרים וכתבים, א, מכון שלום הרטמן, ירושלים 2013, עמ' 39-56; ורד נעם, 'ההלכה בין שירה לכישוף: מאה שנה

כאחד, לפי ניסוחה של ציפורה כגן – 'צופן של תרבות'⁷⁷ ועומדת בתשתיתה של כל יצירה; או כניסוחו המאוחר של רוברט קאבר – נומוס ונרטיב העומדים בבסיסו של החוק.⁷⁸ אבקש לסכם מבחינה שיטתית את חיבורו של אז"ר כפי שהוצג במאמר זה לפי ההבחנות הללו, על אף שחיבורו של אז"ר קדם למסה זו של ביאליק ועל אף שבין השניים שורר הבדל מהותי.⁷⁹

אז"ר ביקש – באמצעים ספרותיים ובשיבוצים מתוך עולם האגדה – לכוון את ההלכה בתור יסוד לקהילתיות ובהיקף רחב יותר לנרטיב של אתוס לאומי משותף בעקבות תחיית היישוב הציוני בארץ. נרטיב זה בא לידי ביטוי בבחירת הנושאים ההלכתיים שעסק בהם אז"ר, במקומם של מנהגי ארץ ישראל ההיסטורית, הדגשת ההיבטים הקהילתיים בהלכות השונות, ובייחוד בהמצאת הלכות חבת האומה, גולת הכותרת של חיבורו. אפשר שנרטיב זה – אשר בבסיסו עומדת תפיסת עולם הגלאינייט מובהקת – גרמה לברנר למתוח ביקורת סלחנית על החיבור.

עם זאת, מניעים ציבוריים ופוליטיים אלו של אז"ר, על מהותה של ההלכה ועל מקומה בתוך החזון הציוני, באים לידי ביטוי בהקדמה לחיבור – בהתפלמסות עם גורמים שונים ביישוב.

כמו שצינתי למעלה, השפה הצוירית והשימוש במונחים מן המדרשים שימשו בלשונו של אז"ר מטרה בפני עצמה בהגשמת ייעודו של החיבור ובשמירה על חיותו של הסיפור ושל 'רוח האגדה' בכבלי ההלכה'. במובן זה, משלח ידו של אז"ר כסופר בא לידי ביטוי

אחרי 'הלכה ואגדה' לביאליק (מסה), דיני ישראל, לב (תשע"ח), עמ' 3-20; שי זרחי, 'הרהורים על תפיסת ההלכה של ביאליק', בתוך: ידידיה צ' שטרן ויאיר שלג (עורכים), הלכה ציונית המשמעויות ההלכתיות של הריבונות היהודית, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2017, עמ' 775-796; אהוד לוי, 'ביאליק על הצורך בתרגום חילוני של הלשון הדתית', בתוך: יונתן כהן (עורך), שפות וספרויות בחינוך היהודי: מחקרים לכבוד מיכאל רוזנק, מאגנס, ירושלים תשס"ו, עמ' 217-235. על הגשמת חזון 'הלכה ואגדה' של ביאליק בתנועת העבודה ראו: גד אופני, 'בין "הלכה" ל"אגדה" ובין "דרך" ל"חיים" בהתיישבות הקיבוצית', קתדרה, 58 (1990), עמ' 111-127.

77 כגן, שם, עמ' 115.

78 רוברט קאבר, נומוס ונרטיב (תרגום מאנגלית אביעד שטיר), הוצאת שלם, ירושלים תשע"ב. על הזיקה בין 'הלכה ואגדה' ל'נומוס ונרטיב' ראו: Steven D. Fraade, "Nomos and Narrative before the Law: Legal Fictions" (2011), pp. 17-34, published previously in: *Yale Journal of Law & the Humanities*, 17 (2005), pp. 81-96; Samuel J. Levine, 'Halacha and Aggada: Translating Roberts Cover's Nomos and Narrative', *Utah Law Review*, 1 (1998), pp. 465-504; Barry Scott Wimpfheimer, *Narrating the Law: A Poetics of Talmudic Legal Stories*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011

79 אז"ר הושפע כנראה עמוקות מדמותו ומחזונו של הרב קוק בתחום ההלכה והאגדה והקפיד להדגיש בחיבורו כי מקורו של התוקף ההלכתי הוא האל, ואילו ביאליק התנגד ליצירת קודקס מסורתי כמו שולחן ערוך והשאיר את הסמכות ההלכתית בידי האדם. על תגובתו הנלהבת של אז"ר לפירוש המשנה (שם, עמ' רכו) כחלק ממפעל הכינוס (ראו לעיל הערה 4) וחזון הלכה ואגדה ראו: אז"ר, כתבים מקובצים, ג, עמ' 229-230; פייכמן (עורך), כל כתבי ח"נ ביאליק, עמ' רכב.

היטב בחיבורו, להבדיל מניסיונם של הקודמים לו ביצירת שלחן ערוך לילדים, שנשא אופי ליקוטי ורשמי.

אם כן, נדמה כי חזון שילוב ההלכה והאגדה התממש באופנים מסוימים עוד בתוך חיבורו של אז"ר. במובן זה הוגשמו הרעיונות הגדולים של הרב קוק, וחזיונותיו של ביאליק אחריו, בצורה מעשית – בהלכה לילדים.